

Αριθμός 926/2018
ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

Συνεδρίασε δημόσια στο ακροατήριό του στις 13 Ιανουαρίου 2017 με την εξής σύνθεση: Νικ. Σακελλαρίου, Πρόεδρος, Ι. Γράβαρης, Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, Γ. Παπαγεωργίου, Ι. Μαντζουράνης, Δ. Σκαλτσούνης, Γ. Ποταμιάς, Μ. Γκορτζολίδου, Ε. Αντωνόπουλος, Γ. Τσιμέκας, Σπ. Χρυσικοπούλου, Θ. Αραβάνης, Μ. Πικραμένος, Π. Μπραϊμη, Α.-Μ. Παπαδημητρίου, Θ. Τζοβαρίδου, Ελ. Παπαδημητρίου, Κ. Νικολάου, Μ. Σωτηροπούλου, Αγγ. Μίντζια, Σύμβουλοι, Ρ. Γιαννουλάτου, Χρ. Σιπαρά, Αικ. Ρωξάνα, Πάρεδροι. Από τους ανωτέρω οι Σύμβουλοι Ελ. Παπαδημητρίου και Αγγ. Μίντζια, καθώς και η Πάρεδρος Αικ. Ρωξάνα μετέχουν ως αναπληρωματικά μέλη, σύμφωνα με το άρθρο 26 παρ. 2 του ν. 3719/2008. Γραμματέας η Μ. Παπασαράντη.

Για να δικάσει την από 9ης Νοεμβρίου 2016 αίτηση:

των: 1. Παναγιώτη Χριστοδούλου του Δημητρίου, κατοίκου Πανοράματος Παλλήνης Αττικής (Λεωφ. Κύπρου 32), ατομικώς και ως ασκούντος τη γονική μέριμνα των ανηλίκων τέκνων του: α) Ιουστινιανού Χριστοδούλου και β) Ελισσαίου Χριστοδούλου, 2. Γεωργίας συζύγου Παναγιώτη Χριστοδούλου, το γένος Σπυρίδωνος Πικάση, κατοίκου Πανοράματος Παλλήνης Αττικής (Λεωφ. Κύπρου 32), ατομικώς και ως ασκούσης τη γονική μέριμνα των ανηλίκων τέκνων της: α) Ιουστινιανού Χριστοδούλου και β) Ελισσαίου Χριστοδούλου, 3. Άγγελου Τσέρκα του Αντωνίου, κατοίκου Αιαντείου Σαλαμίνας (Αγ. Χαραλάμπους), ατομικώς και ως ασκούντος τη γονική μέριμνα του ανηλίκου τέκνου του, Ματθαίου Τσέρκα, 4. Πέρσας Λαζάρου του Φωτίου, κατοίκου Αιαντείου Σαλαμίνας (Αγ. Χαραλάμπους), ατομικώς και ως ασκούσης τη γονική μέριμνα του

ανηλίκου τέκνου της Ματθαίου Τσέρκα, 5. Ιωάννη Μπεϊνά του Θεμιστοκλή, κατοίκου Κατερίνης (Κουντουριώτου 6) και 6. Σωματείου με την επωνυμία «Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων», που εδρεύει στην Αθήνα (Χαλκοκονδύλη 37), οι οποίοι παρέστησαν με τον δικηγόρο Δήμο Θανάσουλα (Α.Μ. 142 Δ.Σ. Τρικάλων), που τον διόρισαν με πληρεξούσια,

κατά του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ο οποίος παρέστη με τον Σπυρίδωνα Παπαγιαννόπουλο, Νομικό Σύμβουλο του Κράτους.

Η πιο πάνω αίτηση εισάγεται στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, κατόπιν της από 30ής Νοεμβρίου 2016 πράξεως του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, λόγω της σπουδαιότητάς της, σύμφωνα με τα άρθρα 14 παρ. 2 εδάφ. α', 20 και 21 του π.δ. 18/1989.

Με την αίτηση αυτή οι αιτούντες επιδιώκουν να ακυρωθεί η υπ' αριθμ. 143579/Δ2/7.9.2016 απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ Β' 2906/13.9.2016).

Η εκδίκαση άρχισε με την ανάγνωση της εκθέσεως του εισηγητή, Συμβούλου Ε. Αντωνόπουλου.

Κατόπιν το δικαστήριο άκουσε τον πληρεξούσιο των αιτούντων, ο οποίος ανέπτυξε και προφορικά τους προβαλλόμενους λόγους ακυρώσεως και ζήτησε να γίνει δεκτή η αίτηση και τον αντιπρόσωπο του Υπουργού, ο οποίος ζήτησε την απόρριψή της.

Μετά τη δημόσια συνεδρίαση το δικαστήριο συνήλθε σε διάσκεψη σε αίθουσα του δικαστηρίου και

Αφού μελέτησε τα σχετικά έγγραφα

Σκέφθηκε κατά τον Νόμο

1. Επειδή, λόγω κωλύματος, κατά την έννοια του άρθρου 26 του ν. 3719/2008 (Α' 241) του Συμβούλου Δ. Σκαλτσούνη, τακτικού μέλους της συνθέσεως που εκδίκασε την κρινόμενη υπόθεση, λαμβάνει μέρος στην διάσκεψη αντ' αυτού ως τακτικό μέλος η Σύμβουλος Ε. Παπαδημητρίου (βλ. Πρακτικό Διασκέψεως της Ολομελείας του Δικαστηρίου 117 Α/2017).

2. Επειδή, για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως έχει καταβληθεί το νόμιμο παράβολο (βλ. 3719291-93 ειδικά έντυπα παραβόλου).

3. Επειδή, με την αίτηση αυτή ζητείται η ακύρωση της υπ' αριθμ. 143579/Δ2/7.9.2016 αποφάσεως του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού Λυκείου» (Β' 2906/13.9.2016).

4. Επειδή, η υπόθεση εισάγεται προς συζήτηση στην Ολομέλεια κατόπιν της από 30-11-2016 πράξεως του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, σύμφωνα με τα άρθρα 14 παρ. 2, εδ. α', 20 και 21 του π.δ. 18/1989 (Α' 8), λόγω σπουδαιότητας.

5. Επειδή, η προσβαλλομένη απόφαση, η οποία έχει κανονιστικό χαρακτήρα, δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 13.9.2016 (ΦΕΚ Β' 2906/13.9.2016), με ημερομηνία πραγματικής κυκλοφορίας την 13η.9.2016 [βλ. την σχετική ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (Ε.Τ.) και την υπ' αρ. Γ 2012/12.1.2017 βεβαίωσή του] και ως εκ τούτου η κρινόμενη αίτηση, η οποία κατετέθη στην Γραμματεία του Δικαστηρίου στις 10.11.2016, ασκείται εμπροθέσμως, τούτο δε ανεξαρτήτως της αναστολής της προθεσμίας ασκήσεώς της, μέχρι και 15.9.2016, λόγω των δικαστικών διακοπών.

6. Επειδή, οι τέσσερις πρώτοι των αιτούντων, γονείς μαθητών και μαθητριών του Λυκείου, όπως προκύπτει από τα προσκομιζόμενα σχετικά δικαιολογητικά, μετ' εννόμου συμφέροντος ασκούν την κρινόμενη αίτηση τόσο ατομικώς όσο και για λογαριασμό των ανηλίκων τέκνων τους, νομιμοποιούνται δε στην άσκησή της διορίζοντας από κοινού με συμβολαιογραφική πράξη ως πληρεξούσιο τον παραστάντα κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της υποθέσεως δικηγόρο.

7. Επειδή, η κρινόμενη αίτηση καθ' ό μέρος ασκείται από τον πέμπτο των αιτούντων εκπαιδευτικό, κατ' επίκληση της ιδιότητός του ως θεολόγου είναι απορριπτέα ως απαράδεκτη, δοθέντος ότι από τα

προσκομισθέντα από αυτόν στοιχεία δεν αποδεικνύεται η ιδιότητά του ως θεολόγου, την οποία επικαλείται προκειμένου να θεμελιώσει το έννομο συμφέρον του για την άσκησή της.

8. Επειδή, το έκτο των αιτούντων Σωματείο προβάλλει ότι η προάσπιση του ορθοδόξου χαρακτήρος του μαθήματος των Θρησκευτικών, που τόσο βάναισα πλήσσεται με την προσβαλλομένη απόφαση, αποτελεί μέρος του σκοπού του και ως εκ τούτου έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινομένης αιτήσεως. Ειδικότερα προβάλλει ότι μεταξύ των καταστατικών του σκοπών (βλ. το προσκομισθέν από αυτό καταστατικό) περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, ο πλήρης και ηθικός διαφωτισμός της νεότητος, η προσήλωση στην Ορθοδοξία και άμυνα κατά πάσης αντιορθοδόξου και αντιχριστιανικής εκδηλώσεως και η έμπνευση σεβασμού και αφοσιώσεως προς τα θέσμια και τις παραδόσεις της Ορθοδοξίας. Με τα δεδομένα αυτά το ως άνω Σωματείο έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινομένης αιτήσεως.

9. Επειδή, κατόπιν των ανωτέρω, όλοι οι ως άνω αιτούντες, πλην του πέμπτου εξ αυτών, ως προς τον οποίο η κρινόμενη αίτηση είναι, κατά τα ήδη εκτεθέντα, απορριπτέα ως απαράδεκτη, μετ' εννόμου συμφέροντος ασκούν την κρινόμενη αίτηση και παραδεκτώς ομοδικούν προβάλλοντες λόγους ακυρώσεως που στηρίζονται στην ίδια νομική και πραγματική βάση. Κατά την γνώμη όμως του Συμβούλου Θ. Αραβάνη, οι αιτούντες φυσικά πρόσωπα δεν έχουν έννομο συμφέρον για την άσκηση της αιτήσεως διότι δεν προσκόμισαν συναίνεση της συζύγου, από κοινού με την οποία ασκείται κατά νόμο η επιμέλεια του τέκνου, που περιλαμβάνει και την αγωγή τους, ούτε η απαραίτητη κατά τις διατάξεις αυξημένης τυπικής ισχύος που παρατίθενται κατωτέρω συναίνεση του παιδιού, το οποίο είναι το κατ' εξοχήν υποκείμενο του δικαιώματος εκπαίδευσης κατά τις αυτές διατάξεις. Περαιτέρω, κατά την ίδια γνώμη, οι λοιποί αιτούντες δεν ομοδικούν παραδεκτώς με τα αιτούντα φυσικά πρόσωπα καθ' ό μέρος αυτά επικαλούνται προσβολή των δικαιωμάτων των γονέων επί της

αγωγής των τέκνων τους, διότι οι σχετικοί λόγοι προβάλλονται εκ συμφέροντος τρίτου.

10. Επειδή, στο προοίμιο του ισχύοντος Συντάγματος γίνεται επίκληση της Αγίας Τριάδος («Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»), στο άρθρο 2 παρ. 1 αυτού, το οποίο εντάσσεται στο Α' Τμήμα του Μέρους Πρώτου αυτού, ορίζεται ότι: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Εν συνεχεία, στο άρθρο 3, το οποίο εντάσσεται στο Τμήμα Β' αυτού (με τίτλο: «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας») του Μέρους Πρώτου του Συντάγματος, ορίζεται ότι: «1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928. 2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου. 3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη». Περαιτέρω, στο Μέρος Δεύτερο του Συντάγματος με τίτλο: «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα» ορίζεται, στο μεν άρθρο 5 αυτού, ότι: «1. Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και

πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. 2. Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο ... 3. ... 4. ... 5. ...», στο δε άρθρο 13 αυτού ορίζεται ότι: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. ... 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. ...». Σύμφωνα δε με το άρθρο 14 παρ. 3, επιτρέπεται κατ' εξαίρεση η κατάσχεση εφημερίδων ή άλλων εντύπων, μεταξύ άλλων για προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας. Εξ άλλου, στο άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ότι: «1. ... 2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. 3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα. 4. 5. ...», στο δε άρθρο 21 αυτού ορίζεται ότι: «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους. 2. ... 3. ... 4. ... 5. ... 6. ...». Σύμφωνα δε με το άρθρο 110 (παρ. 1) δεν υπόκεινται, μεταξύ άλλων, σε αναθεώρηση και οι ανωτέρω παρατεθείσες διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 αυτού.

11. Επειδή, περαιτέρω, το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως "για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών" (ΕΣΔΑ), που κυρώθηκε το πρώτον με τον νόμο 2329/1953 (Α' 68) και εκ νέου με το ν.δ. 53/1974 (Α' 256) εγγυάται, στην παρ. 1, την ελευθερία της θρησκείας ενώ στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπονται οι περιορισμοί του δικαιώματος αυτού. Ειδικότερα το άρθρο 9 ορίζει ότι: «Πάν πρόσωπο δικαιούται εις την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. 2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων». Περαιτέρω στο άρθρο 14 αυτής ορίζεται ότι: «Η χρήσις των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως». Εξ άλλου, το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΔΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα στην εκπαίδευση, ορίζει δε ειδικότερα ότι: «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Πάν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και την εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις».

12. Επειδή, κατά την κρατήσασα στο Δικαστήριο γνώμη, η περιεχόμενη στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αναφορά ως "επικρατούσης" στην Ελλάδα, της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού αποτελούσε την εναρκτήρια διάταξη όλων των προΐχουσάντων Συνταγμάτων (1844, 1864, 1911, 1927, 1952) και συνιστά μέχρι σήμερα βασικό στοιχείο της συνταγματικής παραδόσεως της Χώρας. Η αναφορά αυτή -όπως άλλωστε, και η επίκληση στην κεφαλίδα του Συντάγματος, της «Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»- συναρτάται με τον καίριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας, αποτελεί δε και διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι την θρησκεία αυτήν πρεσβεύει η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ενώ δεν στερείται η αναφορά αυτή και κανονιστικών συνεπειών (όπως π.χ. η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα (παραβ. και Ολομ. ΣΕ 100/2017). Εξ άλλου, η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Σ/τος, η οποία αναγορεύει την παιδεία ως βασική αποστολή του Κράτους, συγκαταλέγει μεταξύ των σκοπών της την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων, για τον λόγο αυτόν δε η ανάπτυξη τόσο της εθνικής όσο και της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων, αποτελεί και μέρος της αποστολής του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (βλ. άρθρο 1 παρ. 1 του Οργανισμού του Υπουργείου αυτού, π.δ. 114/2014, Α' 181). Η έννοια της «εθνικής» και της «θρησκευτικής» συνειδήσεως κατά την εν λόγω συνταγματική διάταξη, είναι, εν όψει και της χρήσεως οριστικού άρθρου, συγκεκριμένη και δεν αφορά σε οποιοδήποτε Έθνος και σε οποιοδήποτε θρήσκευμα. Ειδικότερα, ως ανάπτυξη της «εθνικής» συνειδήσεως νοείται ευλόγως, εφ' όσον το ελληνικό Κράτος ιδρύθηκε και υπάρχει ως εθνικό Κράτος (βλ. Ολομ. ΣΕ 460/2013), η ανάπτυξη της ελληνικής -και όχι άλλης-

εθνικής συνειδήσεως, ως ανάπτυξη δε της «θρησκευτικής» συνειδήσεως νοείται η ανάπτυξη ορθόδοξου χριστιανικής συνειδήσεως (βλ. ΣΕ 3356/1995, 2176/1998), εν όψει του ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού, χαρακτηριζόμενη ως «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα», αναγνωρίζεται από τον συνταγματικό νομοθέτη, όπως προεξετέθη, ως η θρησκεία της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Στην ανάπτυξη, άλλωστε, της θρησκευτικής συνειδήσεως των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας αποβλέπουν και οι -αποτελούντες την κατά τα άνω πλειοψηφία- γονείς των, αντλώντας από την προπαρατεθείσα διάταξη του άρθρου 13 του Συντάγματος, το δικαίωμα, που κατοχυρώνεται ευθέως και από το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου (Π.Π.Π.) της Συμβάσεως της ΕΣΔΑ, να «εξασφαλίζουν» την μόρφωση και εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις (βλ. ΣΕ 2176/1998, 3356/1995). Περαιτέρω, δοθέντος ότι η θρησκευτική συνείδηση γεννάται και διαμορφώνεται σταδιακά, πριν ακόμη από την έναρξη του σχολικού βίου, στο πλαίσιο της οικογενείας (η οποία, ως «θεμέλιο της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους» τελεί -όπως και η παιδική ηλικία- υπό την προστασία του Κράτους, κατά το άρθρο 21 του Σ/τος), από τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, σε συνδυασμό με τις διατάξεις των παρ. 1 και 2 του άρθρου 13 αυτού και με τη διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, συνάγεται ότι ως «ανάπτυξη» της κατά τα ανωτέρω ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής συνειδήσεως νοείται η, δια της διδασκαλίας των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, εμπέδωση και ενίσχυση της συγκεκριμένης αυτής θρησκευτικής συνειδήσεως των μαθητών και, ως εκ τούτου, αφορά αποκλειστικώς στους μαθητές, οι οποίοι ανήκοντες στην κατά τα άνω πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, το κυριότερο δε μέσον, δια του οποίου -εκτός άλλων (προσευχή, εκκλησιασμός)- υπηρετείται ο

ανωτέρω συνταγματικός σκοπός είναι η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών. Συνεπώς, στις ανωτέρω υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις αντίκεινται ρυθμίσεις νόμων ή κανονιστικών διοικητικών πράξεων, με τις οποίες, μέσω, κυρίως, των προγραμμάτων διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, για τους ανήκοντες στην κατά τα άνω πλειοψηφία του ελληνικού λαού μαθητάς, δεν υπηρετείται ο ως άνω συνταγματικός σκοπός, η ανάπτυξη δηλαδή, υπό την προεκτεθείσα έννοια, της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως, αλλά επιχειρείται ο κλονισμός ή και η μεταβολή αυτής. Ειδικότερα, σχολική διδασκαλία που μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβολή ή την αλλοίωση της θρησκευτικής αυτής συνειδήσεως των μαθητών, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της οικογενείας, θα συνιστούσε μορφή ομαδικού προσηλυτισμού ιδιαιτέρως σοβαρή, ως επέμβαση στον ευαίσθητο ψυχικό κόσμο των μαθητών που δεν διαθέτουν την κριτική αντίληψη και ωριμότητα των ενηλίκων, κατά παράβαση των παρ. 1 και 2 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Περαιτέρω, ως αποστολή της Παιδείας, η, υπό την προεκτεθείσα έννοια «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως» αποτελεί συνταγματική υποχρέωση του Κράτους, επιτελείται δε κυρίως, όπως προεξετέθη, με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, το οποίο για να υπηρετεί τον εν λόγω σκοπό, πρέπει να διδάσκεται επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως (βλ. ΣΕ 2176/1998, 3356/1995) και να περιλαμβάνει οπωσδήποτε, με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού, χωρίς να καλλιεργεί αμφιβολίες ως προς τα εν λόγω στοιχεία που συγκροτούν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, ούτε να προκαλεί σύγχυση με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών. Η διδασκαλία των ανωτέρω στοιχείων, η οποία καθιστά το μάθημα των θρησκευτικών «ομολογιακό», είναι απολύτως συμβατή με την, καθιερούμενη στη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Σ/τος, απαραβίαστη θρησκευτική ελευθερία, διότι δεν συνιστά επιβολή πίστεως προς την επικρατούσα θρησκεία, αφού το

μάθημα αυτό, μέσω του οποίου πραγματώνεται ως σκοπός της παιδείας η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως» υπό το προεκτεθέν κατά τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος περιεχόμενο (ήτοι η ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως), απευθύνεται αποκλειστικά, ως εκ του ανωτέρω περιεχομένου του, στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και όχι στους ετεροδόξους, αλλοθρήσκους ή αθέους. Τούτο δε εν όψει και του ότι οι τελευταίοι (ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι, άθεοι), απολαύοντας της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώνεται ως απαραβίαστη με τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Σ/τος, έχουν ευθέως βάσει της συνταγματικής αυτής διατάξεως δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς καμμία δυσμενή συνέπεια, εφ' όσον οι γονείς τους υποβάλουν αξιόπιστη δήλωση ότι δεν επιθυμούν, για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι, να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών που έχει το προεκτεθέν περιεχόμενο, χωρίς η δήλωση αυτή να παραβιάζει τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Σ/τος, εφ' όσον γίνεται χάριν απαλλαγής (των τέκνων τους) από την, επιβαλλόμενη κατ' αρχήν από το Σύνταγμα και το νόμο, υποχρέωση παρακολουθήσεως του μαθήματος αυτού (βλ. ΣΕ 2176/1998, 3356/1995, βλ. επίσης ΣΕ Ολομ. 2280/2001, σκ. 9, παραβ. επίσης εν σχέσει προς την ΕΣΔΑ και την απόφαση του ΕΔΔΑ της 26/9/2007 Folgero σκ. 98). Πέραν δε τούτου, μάλιστα, για ετεροδόξους ή αλλοθρήσκους μαθητάς -ιδίως τους μαθητάς του καθολικού δόγματος ή της εβραϊκής θρησκείας ή της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης- ο νομοθέτης έχει ρητώς προβλέψει δυνατότητα διδασκαλίας του οικείου δόγματος ή θρησκείας από πρόσωπα προτεινόμενα από την οικεία θρησκευτική κοινότητα, προκειμένου δε περί της μουσουλμανικής μειονότητας από μουσουλμάνο θρησκευτικό λειτουργό (βλ. άρθρα 19 παρ. 1 του ν. 3379/1955, 85 παρ. 4 του ν. 1566/1985, 55 παρ. 5 του ν. 4386/2016 και 7 παρ. 1 του ν. 694/1977).

Περαιτέρω, εφόσον διασφαλίζεται η συνταγματική υποχρέωση του Κράτους για την ανάπτυξη, κατά τα άνω, της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών εκείνων, οι οποίοι ανήκοντες στην πλειοψηφία του ελληνικού λαού ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, δεν εμποδίζεται η πολιτεία να περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα, στο πλαίσιο άλλων μαθημάτων ή, πάντως, διδασκαλίας απολύτως διακριτής απευθυνομένης στο σύνολο των μαθητών (ανεξαρτήτως δηλαδή της θρησκευτικής τους εντάξεως), και εκπαίδευση «θρησκευολογικού» χαρακτήρος με πληροφορίες και γνώσεις και για άλλες, πέραν της Ορθοδοξίας, θρησκείες και δόγματα «κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό, χωρίς να επιδιώκει κατηχητικό σκοπό», έτσι ώστε να σέβεται τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων τους. (βλ. από ΕΔΔΑ 29/6/2007 Folgero σκ. 84 h, 88, 7/12/1976 Kjeldsen σκ. 53). Τέλος, κατά την κρατήσασα στο Δικαστήριο γνώμη, σύμφωνα με την συνταγματική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Σ/τος) και τις διατάξεις των άρθρων 9 και 14 της ΕΣΔΑ και της παρ. 1 του ΠΠΠ αυτής, το Κράτος δεν μπορεί ρυθμίζοντας το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών, να στερήσει από τους μαθητάς που ασπάζονται ορισμένη θρησκεία το δικαίωμα, το οποίο αναγνωρίζει σε μαθητάς που ανήκουν σε άλλες θρησκείες, να διδάσκονται αποκλειστικά τα δόγματα της πίστεώς των (όχι δε και τα δόγματα άλλων θρησκειών). Κατά την γνώμη του Αντιπροέδρου Ι. Γράβαρη και των Συμβούλων Μ. Γκορτζολίδου και Μ. Σωτηροπούλου από τους ανωτέρω συνταγματικούς ορισμούς – τις διατάξεις και την εν προοιμίω επίκληση και την συνδυασμένη ερμηνεία τους κατά το γράμμα και τον σκοπό τους, τόσο στην ιστορική τους καταγωγή όσο και στην εξέλιξή τους κατά την παρούσα συγκυρία, ενόψει δε της τυπικής τους ισοδυναμίας, καθώς και της αντίληψης του νοήματός τους σε αρμονία και με τις προπαρατεθείσες διατάξεις της ΕΣΔΑ, συνάγονται τα ακόλουθα: Ο απώτερος σκοπός της παιδείας, ως «βασικής αποστολής του Κράτους» είναι η «διάπλωση ελεύθερων και υπεύθυνων

πολιτών.». Η «αγωγή των Ελλήνων», η οποία παρέχεται προς τον σκοπό αυτό, οφείλει, μεταξύ των άλλων, να συμβάλλει στην «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης». Ως «συμβάλλουσα» δε στην «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων», νοείται η αγωγή εκείνη που έχει ως αντικείμενο να εισαγάγει τους μαθητές και να τους εξοικειώσει με την έννοια του ιερού ως έγκυρης πρότασης νοηματοδότησης του βίου. Και δη, όπως η πρόταση αυτή έχει διαμορφωθεί από την χριστιανική ορθοδοξία, και αναδειχθεί ιστορικά στην Ελλάδα ως το «επικρατέστερο», τούτέστιν το αμεσότερα ψηλαφητό, συλλογικό θρησκευτικό βίωμα. Κατά την αντίληψη δηλαδή του συνταγματικού νομοθέτη, η κατά τα ανωτέρω θρησκευτική αγωγή, από την μία μεν πλευρά δεν επιτρέπεται να υπερβεί τον χαρακτήρα της ως «έγκυρης» μεν, αλλά, πάντως, «πρότασης» για την συγκρότηση ελεύθερων συνειδήσεων, ικανών για τις δικές τους προσωπικές επιλογές και, επομένως, δεν είναι επιτρεπτό να μεταβάλλεται σε δογματική ομολογία πίστεως ή πολλώ μάλλον σε κατήχηση από την άλλη όμως οφείλει να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων), αλλά την καλλιέργεια των κατάλληλων προϋποθέσεων ώστε να μπορεί να μεταδοθεί το βίωμα της ιερότητας, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί -και είναι, άλλωστε, ως εκ τούτου, πρόσφορη η μετάδοσή του- στην λειτουργική ζωή της ορθόδοξης εκκλησίας και την παράδοση της ορθοδοξίας, με τις πολλαπλές εκφάνσεις τους στον πολιτισμό της χώρας. Κατά τα λοιπά, είναι ασφαλώς ελεύθερη η Πολιτεία να επιλέγει και να καθορίζει κανονιστικά το περιεχόμενο της σχετικής αγωγής κατά την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική και τα πορίσματα της παιδαγωγικής επιστήμης, μη ελεγχόμενη δικαστικά στις επιλογές της αυτές παρά μόνον ως προς την τήρηση των πιο πάνω συνταγματικών υποχρεώσεων. Μειοψήφισαν οι Σύμβουλοι Ι. Μαντζουράνης, Σ. Χρυσικοπούλου, Θ.

Αραβάνης, Μ. Πικραμένος και Α.-Μ. Παπαδημητρίου, οι οποίοι υποστήριξαν την ακόλουθη άποψη: Όπως έχει κριθεί (ΣΕ 194/1987), με τη διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος κατοχυρώνεται και προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως που είναι ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας (άρθρ. 5 του Συντ.). Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα του καθενός να πρεσβεύει το θρήσκευμα ή το δόγμα της εκλογής του ή να μην ακολουθεί κανένα θρήσκευμα ή να είναι άθεος. Το δεύτερο εξ άλλου εδάφιο της παραπάνω συνταγματικής διατάξεως κατοχυρώνει την θρησκευτική ισότητα, έκφραση της οποίας είναι το δικαίωμα του καθενός να απολαύει, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του το σύνολο των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη και μάλιστα όχι μόνο των ατομικών και πολιτικών αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα παιδείας. Περαιτέρω, με τις αποφάσεις 2280-2285/2001 της πλήρους Ολομελείας του Δικαστηρίου κρίθηκε ότι με τις διατάξεις της παραγρ. 1 του ανωτέρω άρθρου 13 του Συντάγματος, οι οποίες είναι θεμελιώδεις, ως μη υποκείμενες σε αναθεώρηση, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 1 αυτού, η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, είναι απαραβίαστη και υπόκειται μόνο στους περιορισμούς της παρ. 4 του άρθρου αυτού, περιλαμβάνει δε, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Επομένως, κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί, με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει, είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Διάφορο δε είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκεύματος του ατόμου, για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (π.χ. η μη εκπλήρωση των

στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους αντιρρήσεων συνειδήσεως, η απαλλαγή από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και από συναφείς σχολικές υποχρεώσεις, όπως ο εκκλησιασμός και η ομαδική προσευχή, κλπ., σκ. 9-10). Περαιτέρω, το άρθρο 3 του Συντάγματος, το οποίο υπόκειται σε αναθεώρηση κατ' άρθρο 110 παρ. 1 αυτού, αναφέρεται απλώς στο πραγματικό γεγονός ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ασπάζεται το θρήσκευμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, περιλαμβανόμενο δε στα ελληνικά συντάγματα από την Επανάσταση και εξής ετέθη και στο Σύνταγμα του 1975 κυρίως για λόγους ιστορικούς (βλ. Πρακτ. Ολομ. Συντ., σ. 402). Η διάταξη αυτή έχει περιορισμένο κανονιστικό περιεχόμενο, το οποίο συνάπτεται ιδίως με τον καθορισμό επίσημων θρησκευτικών αργιών για τη διευκόλυνση της ασκήσεως θρησκευτικών καθηκόντων των ενδιαφερομένων (βλ. ΣΕ 100/2017 Ολομ.) κλπ. Όπως όμως έχει κριθεί με τις προαναφερθείσες αποφάσεις 2280-2285/2001 της πλήρους Ολομελείας του Δικαστηρίου, η διάταξη αυτή του άρθρου 3, το οποίο άλλωστε εντάσσεται στο Τμήμα Β' του πρώτου μέρους του Συντάγματος, που αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, δεν επηρεάζει την άσκηση του κατοχυρούμενου με το άρθρο 13 ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, το οποίο περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος με αντικείμενο τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, θα αντέβαινε και στην ειδική διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 13, που επιβάλλει την ίση μεταχείριση στην απόλαυση και των ατομικών δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις (σκ. 10). Ομοίως δεν επηρεάζει την άσκηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύνταγμα η φράση «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος» στην προμετωπίδα του Συντάγματος, η οποία τέθηκε ομοίως για ιστορικούς λόγους και έχει περιορισμένη κανονιστική επιρροή, αντίστοιχη με αυτή του άρθρου 3

παράγρ. 1 (πρβλ. απόφαση της 26.9.1990 του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Ελβετίας, BGE 116 Ia S 252, 258, σκ. 5, το Σύνταγμα της οποίας περιλαμβάνει αντίστοιχη προμετωπίδα). Εξ άλλου, όπως έχει κρίνει παγίως το ΕΔΔΑ, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας που κατοχυρώνει το άρθρο 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, είναι ένα από τα θεμέλια μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» κατά την έννοια της Συμβάσεως. «Όσον αφορά την θρησκευτική της διάσταση, είναι ένα από τα ζωτικότερα στοιχεία που συνιστούν την ταυτότητα των πιστών και την αντίληψή τους για τη ζωή, αλλά είναι επίσης ένα πολύτιμο στοιχείο για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι προϊόν του πλουραλισμού, ο οποίος κατακτήθηκε ακριβά ανά τους αιώνες, που δεν μπορεί να διαχωρισθεί από μια τέτοια κοινωνία. Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται, ιδίως, την ελευθερία ενός προσώπου να ασπάζεται ή όχι μία θρησκεία και την ελευθερία να ασκεί ή όχι τα θρησκευτικά του καθήκοντα» (βλ. απόφ. ΕΔΔΑ της 3.10.2010, Π.Δ. κατά Ελλάδος, σκ. 76, της 25.3.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, σκ. 31, της 18.2.1999, Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου, σκ. 34 κ.ά.). Περαιτέρω, κατά την αυτή γνώμη, από το συνδυασμό των διατάξεων των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος, του άρθρου 16 παρ. 2 αυτού, και των άρθρων 2 του 1ου προσθέτου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, 18 παρ. 1-3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ), το οποίο κυρώθηκε με τον ν. 2462/1997 (Α' 25), και 14 παρ. 1-3 της Διεθνούς Συμβάσεως για τα δικαιώματα του παιδιού (ΔΣΔΠ), η οποία κυρώθηκε με τον ν. 2101/1992 (Α' 192), συνάγεται ότι υποκείμενο του δικαιώματος της παιδείας και της εκπαίδευσης είναι τόσο οι Έλληνες, ήτοι οι κεκτημένοι την ελληνική ιθαγένεια (βλ. ΣΕ 3317/2014 Ολομ.), όσο και οι νομίμως ευρισκόμενοι στην Ελλάδα αλλοδαποί, στο πλαίσιο των υπάρχουσών εκπαιδευτικών δομών και των διατιθέμενων μέσων (ΕΔΔΑ 23.7.1968, Affaire linguistique Belge, σκ. Β.3). Ως «ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης» νοείται η

συνειδητοποίηση της συμμετοχής στην εθνική κοινότητα που προσδιορίζεται διαχρονικά ως ελληνική, με πολιτιστικά και γλωσσικά κριτήρια, ενώ ως «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως» νοείται η εξοικείωση των μαθητών με το θρησκευτικό φαινόμενο στην ιστορική του πορεία και στη σύγχρονη πραγματικότητα, με έμφαση πάντως στην παρουσίαση των διδαγμάτων και των αρχών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή της "επικρατούσας" θρησκείας με την προεκτεθείσα έννοια. Κατά ταύτα η ανάπτυξη «εθνικής συνειδήσεως» κατά το Σύνταγμα δεν εξαρτάται από την καλλιέργεια «θρησκευτικής συνειδήσεως» ούτε από την πίστη σε συγκεκριμένο θρήσκευμα, διότι ελληνική εθνική συνείδηση απολύτως θεμιτώς μπορεί να έχουν και όσοι ασπάζονται διαφορετικό ή δεν ασπάζονται κανένα θρήσκευμα. Η κατά τα ανωτέρω «ανάπτυξη θρησκευτικής συνειδήσεως» επιτυγχάνεται μέσω της υποχρεωτικής διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια βάσει του οικείου προγράμματος σπουδών. Για τη διαμόρφωση του εν λόγω προγράμματος και την επιλογή της διδακτέας ύλης, που αποτελούν αμιγώς κρατικές αρμοδιότητες, ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια. Η ευχέρεια αυτή οριοθετείται από τις προαναφερθείσες αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεις που καθορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης, μεταξύ των οποίων προέχων είναι η «διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών» (άρθ. 16 παρ. 2 Συντ.), και κατοχυρώνουν την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, φορέας της οποίας είναι αυτοτελώς και το παιδί, καθώς και το δικαίωμα των γονέων να "φροντίζουν" για την θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους (άρθ. 18 παρ. 4 ΔΣΑΠΔ) και να "καθοδηγούν" το παιδί στην άσκηση των παραπάνω δικαιωμάτων του προς το σκοπό της ανάπτυξεως των ικανοτήτων του (άρθ. 18 παρ. 2 ΔΣΔΠ). Οι διατάξεις όμως αυτές δεν παρέχουν στους γονείς δικαίωμα να αξιώνουν από το Κράτος την οργάνωση διδασκαλίας συγκεκριμένου περιεχομένου (ΕΔΔΑ 10.1.2017, Osmanoglu, σκ. 92-95), σε περίπτωση δε

συγκρούσεως των δικαιωμάτων του παιδιού και των γονέων υπερτερεί το δικαίωμα του παιδιού (ibidem, σκ. 95, 97, 105, 18.12.1996, Βαλσάμης σκ. 37, 18.12.1986, Johnston, σκ. 63). Από αυτά παρέπεται ότι το Κράτος κατά την παροχή της εκπαίδευσης, περιλαμβανομένου του μαθήματος των θρησκευτικών, που απευθύνεται σε όλους τους μαθητές και όχι μόνο "σε βαπτισμένους ορθόδοξους χριστιανούς", δεν επιτρέπεται να επιβάλλει συγκεκριμένη κοσμοθεωρία ως την μόνη αποδεκτή ή αληθινή, αλλά οφείλει, τηρώντας την αρχή της ουδετερότητας, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οι μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά την κοσμοαντίληψη της αρεσκείας τους. Ειδικότερα, το πρόγραμμα θρησκευτικής εκπαίδευσης μπορεί μεν να περιλαμβάνει "πληροφορίες ή γνώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα", πλην η μετάδοσή τους πρέπει να είναι "αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική" και "να μην επιδιώκει κατηχητικό σκοπό" (ΕΔΔΑ 7.12.1976, Kjeldsen σκ. 53, 29.6.2007, Folgero σκ. 84). Εν όψει τούτων, κατά τη γνώμη αυτή, το Σύνταγμα και οι διεθνείς συμβάσεις που προαναφέρθηκαν ουδόλως υποχρεώνουν τον νομοθέτη να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών ομολογιακό ή κατηχητικό χαρακτήρα, διότι τούτο θα ισοδυναμούσε όχι με "ανάπτυξη" θρησκευτικής συνείδησης με την προεκτεθείσα έννοια, αλλά με "επιβολή" θρησκευτικής συνείδησης συγκεκριμένου περιεχομένου, όπερ αντίκειται στις αρχές της θρησκευτικής ουδετερότητας και της πολυφωνίας που διέπουν την παροχή της εκπαίδευσης από το Κράτος και θέτει σε κίνδυνο το δικαίωμα του μαθητή να επιλέξει και να διαμορφώσει κριτικά ουσιώδες στοιχείο της προσωπικότητάς του και της αντίληψής του για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Και ναι μεν οι κείμενες διατάξεις παρέχουν τη δυνατότητα εξαίρεσης του μαθητή από μάθημα που αντίκειται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτού ή των γονέων του, πλην η άσκηση της δυνατότητας αυτής αποτελεί έσχατο μέσο διότι δημιουργεί στεγανά μεταξύ των μαθητών και ενισχύει το αίσθημα του αποκλεισμού εις βάρος του ομαδικού

πνεύματος που πρέπει να καλλιεργεί το σχολείο, της ενσωμάτωσης στο σχολικό περιβάλλον και της κοινωνικοποίησης του παιδιού (ΕΔΔΑ προαναφερθείσα απόφαση Osmanoglu, σκ. 103). Ακριβώς δε αυτόν το σκοπό υπηρετεί ένα μάθημα θρησκευτικών πολυφωνικό και αξιολογικά ουδέτερο κατά τα εκτεθέντα. Οίκοθεν εξ άλλου νοείται ότι οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους και την θρησκευτική αγωγή τους εκτός σχολείου, όπως στην οικογενειακή εστία, ή στο κατηχητικό κ.λπ. (βλ. προαναφερθείσες αποφάσεις ΕΔΔΑ Folgero, σκ. 88-89, Kjeldsen, σκ. 50-53 κ.ά.). Συνεπώς, κατά την αυτή γνώμη, δύναται ο νομοθέτης, κατά τη σχετική διακριτική ευχέρεια που του παρέχει το Σύνταγμα, να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών θρησκευτολογικό περιεχόμενο, με την κατάλληλη έμφαση στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσας θρησκείας, ή και να το εμπλουτίσει με στοιχεία λογοτεχνικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά, φιλοσοφικά καθώς και ιστορίας της τέχνης, για την οποία η θρησκευτικότητα αποτέλεσε ανέκαθεν σημαντική πηγή έμπνευσης. Το περιεχόμενο μάλιστα αυτό ανταποκρίνεται πληρέστερα προς τις επιταγές που απορρέουν από τα άρθρα 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος και τις διατάξεις των διεθνών συμβάσεων που προαναφέρθηκαν (ΠΕ 347/2002).

13. Επειδή, μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, ο πρώτος βασικός νόμος που ρύθμισε τα θέματα οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως ήταν ο νόμος 309/1976 (Α' 100), στη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 29 του οποίου, μεταξύ των σκοπών του Λυκείου αναφέρεται: "η τόνωσις του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος" των μαθητών. Τα αναλυτικά προγράμματα που εκδόθηκαν με βάση τον νόμο αυτόν καθιερώνουν ως βασικό περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών τη διδασκαλία της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως [βλ. ενδεικτικά: τους σκοπούς και τη διδακτέα ύλη του μαθήματος των Θρησκευτικών για το Λύκειο π.δ. 373/1978 (Α' 79) άρθρο 2 "αναλυτικό πρόγραμμα διδακτέας ύλης δια την Πρώτην (Α') Τάξιν του ημερησίου

Λυκείου γενικής κατεύθυνσεως ορίζεται το ακόλουθον αναλυτικόν πρόγραμμα διδακτέας κατά μάθημα ύλης: I. Θρησκευτικά..... πρώτη περίοδος. Η διάδοσις του χριστιανισμού. Διοίκησις της εκκλησίας. Λατρεία και ήθη των πρώτων χριστιανών. Πρώτον Κεφάλαιον. Η διάδοσις του χριστιανισμού. 1. Ευνοϊκοί όροι δια την εξάπλωσιν της χριστιανικής θρησκείας. 2. Τα εμπόδια εις την διάδοσιν του χριστιανισμού. 3. Οι διωγμοί. 4..... 5..... 6..... 7..... 8..... Δεύτερον Κεφάλαιον. Η διοίκησις της εκκλησίας. Η λατρεία και τα ήθη των χριστιανών. 9. Η διοίκησις της εκκλησίας. 10. Η λατρεία. 11..... 12..... 13..... Δευτέρα Περίοδος από του Μ. Κωνσταντίνου μέχρι του Σχίσματος..... Ο θρίαμβος του Χριστιανισμού. 14. Ο Μ. Κωνσταντίνος. 15. Ιουλιανός ο παραβάτης. 16..... 17..... Τέταρτον Κεφάλαιον. Οικουμενικές Σύνοδοι και αιρέσεις..... Πέμπτον Κεφάλαιον. Οι Μεγάλοι Πατέρες και Διδάσκαλοι της Εκκλησίας..... Τρίτη Περίοδος από του Σχίσματος μέχρι της Αλώσεως και της Μεταρρυθμίσεως..... Έβδομον Κεφάλαιον. Το Σχίσμα της Εκκλησίας. 31. Τα αίτια του Σχίσματος 32. Αφορμή και Αρχή του Σχίσματος.....", π.δ. 827/1979 (Α' 240) άρθρο 2 "η διδακτέα ύλη των μαθημάτων της Πρώτης (Α') Τάξεως του ημερησίου Λυκείου γενικής κατεύθυνσεως ορίζεται αναλυτικά κατά μάθημα ως εξής: Θρησκευτικά..... I. Σκοπός του μαθήματος..... η παρακολούθησις της ιστορικής πορείας του χριστιανισμού ώστε ο μαθητής να ερμηνεύσει και να κατανοήσει πληρέστερα τις κύριες φάσεις της ζωής της Εκκλησίας μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των θρησκευτικών, κοινωνικών, πολιτικών, πνευματικών και γενικά των πολιτιστικών σχέσεων και ιδιαίτερα στη συνύπαρξιν της Ορθοδοξίας με το Γένος των Ελλήνων. II. Ύλη του μαθήματος Χριστιανισμός και Ιστορία..... Εκκλησιολογία..... Ιεραποστολή..... Διωγμοί..... Αιρέσεις και Σχίσματα" π.δ. 826/1979 (Α' 240) άρθρο 2 "η διδακτέα ύλη των διδασκομένων μαθημάτων στη Γ' Τάξιν του ημερησίου Λυκείου γενικής κατεύθυνσεως ορίζεται αναλυτικά κατά μάθημα ως εξής: I. Θρησκευτικά..... I. Σκοπός του μαθήματος είναι: Α. Η παρουσίασις της

“εν Χριστώ καινής ζωής” ως μοναδικού μέσου για τη μόρφωση άρτιας χριστιανικής προσωπικότητας..... Β. Η καθοδήγηση του νέου ανθρώπου για να αποδεχθεί ελεύθερα την κλήση του Θεού, να βιώσει με επίγνωση την “εν Χριστώ” ζωή μέσα στον χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και Παραδόσεως..... ΙΙ. Ύλη του βιβλίου..... Α. Ηθική και ήθος 1. Οι αρχές της ηθικής..... 2. Η χριστιανική ηθική ως επιστήμη..... Β. Οι αντιλήψεις εκτός του Χριστιανισμού για τον άνθρωπο..... Οι ανθρωπολογικές βάσεις της χριστιανικής ηθικής (ορθόδοξη χριστιανική θεώρηση)..... Α. Ο άνθρωπος Β. Γ. Η κλήση του ανθρώπου από τον Θεό Δ. Ε. ΣΤ. Η αναγέννηση του ανθρώπου στην Εκκλησία 1. 2. 3. Η ορθόδοξη πνευματικότητα και τα γνωρίσματά της”, π.δ. 413/1984 (Α’ 146) άρθρο 1 παρ. 7 “ο σκοπός και η διδακτέα ύλη του μαθήματος των Θρησκευτικών της Γ’ Τάξης Λυκείου γενικής κατεύθυνσης, όπως ορίζεται από το άρθρο 2 του π.δ. 826/1979 αντικαθίσταται ως εξής: 1. Σκοπός: το μάθημα αποβλέπει στο να προετοιμάσει τους μαθητές με εφόδια την ποιότητα και τη δυναμική που διαθέτει το Ορθόδοξο χριστιανικό ήθος, για να γίνουν αληθινοί άνθρωποι, με ελεύθερο φρόνημα, δημοκρατικότητα, δημιουργικοί, κοινωνικοί και αkéραιοι, ριζωμένοι για όλα αυτά στη ζωή του Χριστού..... ΙΙ. Διδακτέα ύλη..... θέματα χριστιανικής ηθικής.....”]. Επακολούθησε ο ν. 1566/1985 (Α’ 167), με τον οποίο καταργήθηκε ο ως άνω νόμος 309/1976 και θεσπίσθηκαν οι κύριες διατάξεις για τη δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ο νόμος αυτός περιέχει σαφείς αναφορές στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. [Βλ. την εισηγητική του έκθεση, στην οποία γίνεται αναφορά στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση ... «....Η εκπαίδευση έχει ως κύριο σκοπό τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου και καθολικού ανθρώπου, σε σχέση με τον εαυτό του σε σχέση με το Έθνος (ελληνικός πολιτισμός και παράδοση, ορθόδοξη χριστιανική παράδοση)». Συγκεκριμένα, στο άρθρο 1 του νόμου αυτού ορίζεται ότι: «1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη,

αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές: α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους πεποιθήσεως είναι απαραβίαστη, α) ... β) ε)

2. Βασικοί συντελεστές για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών είναι: α) ... β) τα αναλυτικά προγράμματα, τα σχολικά βιβλία και τα λοιπά διδακτικά μέσα, καθώς και η σωστή χρήση τους, γ) ... 3. α) Τα αναλυτικά προγράμματα αποτελούν άρτιους οδηγούς του εκπαιδευτικού έργου και περιλαμβάνουν κυρίως: (αα) σαφώς διατυπωμένους, κατά μάθημα, σκοπούς μέσα στα πλαίσια των γενικών και ειδικών, κατά βαθμίδα σκοπών της εκπαίδευσης, (ββ) διδακτέα ύλη επιλεγμένη σύμφωνα με το σκοπό του μαθήματος, σε κάθε επίπεδο, ανάλογη και σύμμετρη προς το ωρολόγιο πρόγραμμα και προς τις αφομοιωτικές δυνατότητες των μαθητών, διαρθρωμένη άρτια σε επιμέρους ενότητες και θέματα, (γγ) ενδεικτικές κατευθύνσεις για τη μέθοδο και τα μέσα διδασκαλίας κάθε ενότητας ή θέματος. β) Τα αναλυτικά προγράμματα καταρτίζονται, δοκιμάζονται πειραματικά, αξιολογούνται και αναθεωρούνται συνεχώς σύμφωνα με τις εξελίξεις στον τομέα των γνώσεων, τις κοινωνικές ανάγκες και την πρόοδο των επιστημών της αγωγής. γ) Τα αναλυτικά προγράμματα της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης ειδικότερα έχουν εσωτερική συνοχή και ενιαία ανάπτυξη των περιεχομένων τους. δ) Τα διδακτικά βιβλία για τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς συγγράφονται σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα. 4. ...». Περαιτέρω, ο ως άνω νόμος ορίζει, μεταξύ άλλων, στο μεν άρθρο 6 παρ..

2 ότι: "το Λύκειο επιδιώκει την ολοκλήρωση των σκοπών της εκπαιδεύσεως ιδιαίτερα βοηθεί τους μαθητές: α..... β. να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες και να κατανοούν τη σπουδαιότητα του δημοκρατικού διαλόγου και της συμμετοχής σε συλλογικές δραστηριότητες γ.... δ..... ε..... στ.....", στο δε άρθρο 8 παρ. 9 ο ως άνω νόμος ορίζει, μεταξύ άλλων, τα εξής: "Με π.δ. που εκδίδεται με πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ρυθμίζονται θέματα σχετικά με: α..... β..... γ. τα διδασκόμενα μαθήματα και τις δέσμες των προπαρασκευαστικών μαθημάτων και των μαθημάτων γενικής ωφελιμότητας. δ. Τα ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα ε..... στ..... ζ..... η..... και κάθε άλλη λεπτομέρεια σχετικά με τη λειτουργία του Λυκείου". Εν συνεχεία, εξεδόθη ο νόμος 2525/1997 (Α' 188), στην διάταξη του άρθρου 7 του οποίου ορίζονται τα εξής: "1. Στους βασικούς συντελεστές της εκπαίδευσης του άρθρου 1 παρ. 2 του ν. 1566/1985 προστίθεται η κατάρτιση Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (Ε.Π.Π.Σ.), το οποίο προσδιορίζει τους στόχους της διδασκαλίας από το δημοτικό σχολείο μέχρι και το λύκειο και προδιαγράφει τα πλαίσια, μέσα στα οποία αναπτύσσεται το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων. Το Ε.Π.Π.Σ. καταρτίζεται, ύστερα από γνώμη του Π.Ι., με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων". Περαιτέρω με την παράγραφο 2 του ίδιου ως άνω άρθρου του ν. 2525/1997 προβλέπεται ότι τα θέματα, μεταξύ άλλων, των άρθρων 4 παρ. 11 (περιπτώσεις ε', στ' και ζ'), 5 παρ. 11 (περιπτώσεις β', γ', ζ' και η') και 8 παρ. 9 (περιπτώσεις β', γ', δ', η' και θ') του ν. 1566/1985 ρυθμίζονται εφεξής με αποφάσεις του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από εισήγηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ενώ με την παράγραφο 3 του ως άνω άρθρου 7 αντικαταστάθηκε η παρ. 2 του άρθρου 60 του ν. 1566/1985 και ορίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι τα διδακτικά βιβλία γράφονται με βάση τα αναλυτικά προγράμματα και τα προγράμματα σπουδών. Με

επακολουθήσαντα τον ν. 3966/2011 (Α' 118) ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.) (άρθρο 1) και καταργήθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (άρθρο 21). Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νόμου αυτού: "Το Ι.Ε.Π. είναι επιτελικός επιστημονικός φορέας που υποστηρίζει το Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων στα θέματα που αφορούν την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς και τη μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. 2. Σκοπός του Ι.Ε.Π. είναι η επιστημονική έρευνα και μελέτη των θεμάτων που αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο και η διαρκής επιστημονική και τεχνική υποστήριξη του σχεδιασμού και της εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής στα θέματα αυτά. 3. Για την εκπλήρωση του σκοπού του, το Ι.Ε.Π. ασκεί, ιδίως, τις ακόλουθες αρμοδιότητες: α) Γνωμοδοτεί ή εισηγείται, ύστερα από σχετικό ερώτημα του Υπουργού Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων ή αυτεπαγγέλτως, αντίστοιχα, για: αα) θέματα σχετικά με τη διαμόρφωση, το διαρκή εκσυγχρονισμό και τη βέλτιστη εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής σε όλους τους τύπους των σχολικών μονάδων, ββ) θέματα που αφορούν τα προγράμματα σπουδών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα σχολικά βιβλία και τα λοιπά διδακτικά μέσα. γγ) ...". Με το δε άρθρο 1 παρ. 2 του ν. 4186/2013 (Α' 193) προσδιορίστηκαν εκ νέου, ενδεικτικώς απαριθμούμενοι, οι σκοποί του γενικού λυκείου: "Σκοποί του Γενικού Λυκείου είναι ιδίως: α) Η παροχή γενικής παιδείας υψηλού επιπέδου, που θα συμβάλλει στην ισόρροπη γνωστική, συναισθηματική, πνευματική και σωματική ανάπτυξη όλων των μαθητών. β) ... γ) Η καλλιέργεια της εθνικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής μας κληρονομιάς αλλά και η προετοιμασία των νέων για την κοινωνία των ευρωπαίων πολιτών. δ) ..." (βλ. και αντίστοιχο άρθρο 6 για τους σκοπούς του επαγγελματικού λυκείου). Εξάλλου, στην παράγραφο 2 του άρθρου 42 του ν. 4186/2013, όπως αυτή τροποποιήθηκε με την παράγραφο 7 του άρθρου 45 του ν. 4264/2014 (Α' 118), με το άρθρο 43 του ν. 4351/2015

(Α' 164) και με το άρθρο 55 παρ. 6 του ν. 4386/2016 (Α' 83/11.5.2016), ορίζεται ότι: "Με απόφαση του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από εισήγηση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής και γνώμη των αρμόδιων καλλιτεχνικών επιτροπών για τα Μουσικά και Καλλιτεχνικά Σχολεία και του Εποπτικού Συμβουλίου Δευτεροβάθμιας Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης (Ε.Σ.Δ.Ε.Ε.) για τις σχολικές μονάδες της Δευτεροβάθμιας Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης και του Εποπτικού Συμβουλίου Μουσουλμανικών Ιεροσπουδαστηρίων Θράκης για τα Μουσουλμανικά Ιεροσπουδαστήρια Θράκης, που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: α) Εγκρίνονται τα αναλυτικά προγράμματα των μαθημάτων όλων των τάξεων του ημερήσιου και εσπερινού ΓΕ.Λ... β) δ) Εξειδικεύονται και εναρμονίζονται με τον ειδικότερο σκοπό τους τα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και τα οικεία αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, των μαθημάτων που περιλαμβάνονται σε αυτά των μειονοτικών, ειδικών, εκκλησιαστικών, Μουσουλμανικών Ιεροσπουδαστηρίων Θράκης, μουσικών και καλλιτεχνικών λυκείων. ε) ...".

14. Επειδή, με την ήδη προσβαλλομένη απόφαση, η οποία εκδόθηκε κατ' εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 42 παρ. 2 περ. α. του νόμου 4186/2013 (Α' 192) και του άρθρου 2 παρ. 3 περιπτ. α. υποπερ. ηβ. του νόμου 3966/2011 (Α' 118) καθορίσθηκε το πρόγραμμα σπουδών (Π.Σ.) του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Γενικό Λύκειο και ορίσθηκαν, μεταξύ άλλων, τα εξής: "1. Γενικοί σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο Λύκειο Ο σχεδιασμός του νέου Προγράμματος Σπουδών (ΠΣ) στα Θρησκευτικά Λυκείου λαμβάνει υπόψη: Τη γενική και την ειδική σκοποθεσία της Εκπαίδευσης, σύμφωνα με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο, το οποίο απορρέει από το Σύνταγμα της Ελλάδας και τους βασικούς νόμους για την Εκπαίδευση και ειδικότερα το Λύκειο. Τις επιστημονικές προτάσεις της σύγχρονης θρησκευτοπαιδαγωγικής, σε συνδυασμό με τις νέες θεωρίες μάθησης και διδακτικής μεθοδολογίας. Τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των (μετ)εφήβων μαθητών, την προγενέστερη γνώση και

τα μαθησιακά επιτεύγματα τους, τις εμπειρίες που κομίζουν από το περιβάλλον στο οποίο ζουν και επιπλέον τις προσδοκίες και τις ιδιαίτερες ανάγκες τους στο μαθησιακό πεδίο του Μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ). Το πλαίσιο οργάνωσης, τις παιδαγωγικές αρχές, τους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς καθώς και το σύστημα αξιολόγησης του Λυκείου. Τον εκπαιδευτικό προσανατολισμό και την ανάπτυξη των περιεχομένων του νέου ΠΣ στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου. Την επικρατούσα τοπική θρησκευτική παράδοση, ως θεμελιώδη πυλώνα του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών και το ευρύτερο θρησκευτικό και πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο την περιβάλλει. Τη συνθετότητα του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτισμικού ιστού, όπως διαμορφώνεται σε τοπικό, ευρωπαϊκό και οικουμενικό επίπεδο και τις ειδικές μορφωτικές και εκπαιδευτικές ανάγκες που προκύπτουν από αυτή. Επομένως, οι σκοποί της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο Λύκειο είναι: α) Η ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας, στην οποία συντελούν η θρησκευτικότητα και η κριτική κατανόηση της είτε κάποιος ακολουθεί μία θρησκεία είτε όχι. Η αντίληψη της αυτο-εικόνας και των ρόλων του εαυτού σε σχέση με τους άλλους είναι σημαντική στην εφηβεία και καθορίζει την ενήλικη ζωή. Η προσωπική ταυτότητα και η αφύπνιση της προσωπικότητας εξαρτάται από τη «θρησκευτική συνείδηση» του, την οποία καλλιεργεί ελεύθερα στο σχολείο κυρίως με τη θρησκευτική εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ηθική ανάπτυξη και η συμπεριφορά του εφήβου, εφόσον η θρησκευτική εκπαίδευση συνιστά γνωριμία με το θρησκευτικό φαινόμενο στην πολυμορφία και πολυπλοκότητα του και συζητά κατά βάση τα ηθικά και υπαρξιακά ερωτήματα των εφήβων μαθητών. Στη σύγχρονη θεώρηση της ταυτότητας του προσώπου, φυσικά, η θρησκευτική ταυτότητα σχετίζεται και με την ηθική, αξιακή και την πολιτ-(εια)κή αγωγή, στις οποίες και η θρησκευτική εκπαίδευση στοχεύει. β) Η καλλιέργεια ανθρωπιστικής και Ελληνικής παιδείας. Η ανθρωπιστική παιδεία στην εκπαίδευση μας είναι ανάγκη να

θεμελιώνεται σε μίαν ερμηνευτική αναζήτηση νοήματος του βίου, να δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ανάλυση της φύσης του νοήματος αυτού, στα μορφωτικά αγαθά που χρειάζεται να διερευνήσουν και να ανακαλύψουν οι μαθητές/μαθήτριες ως απαραίτητη υποδομή για την ίδια τους τη ζωή. Στο σημείο αυτό τέμνεται η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τη διαχρονική παράδοση και τον πολιτισμό της Ορθοδοξίας. γ) Ο θρησκευτικός γραμματισμός. Ο έφηβος και στη συνέχεια ο ενήλικας δεν αρκεί να γνωρίζει κυριολεκτικά μόνο όρους, λέξεις και σύμβολα. Η γνώση του πλαισίου, το οποίο γεννά τις έννοιες και τις διαμορφώνει, αλλά και του πολιτισμικού φορτίου τους είναι η ουσία του θρησκευτικού γραμματισμού, ο οποίος στην εκπαίδευση αποτελεί μέρος του πολυγλωσσισμού, δηλαδή της ικανότητας κατασκευής νοήματος σε διαφορετικά πολιτισμικά, κοινωνικά ή ειδικά συγκείμενα, καθώς και την ικανότητα χρήσης όχι μόνο αλφαβητικών αλλά και πολυτροπικών αναπαραστάσεων. Η γλώσσα και τα κείμενα δεν είναι ουδέτερα. Ο γραμματισμός επεκτείνεται σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα, γιατί υπάρχουν πολλοί τρόποι παραγωγής νοήματος, αλλά και συσχέτισης αυτών των νοημάτων. Με τον θρησκευτικό γραμματισμό ως ιδιαίτερο μέρος των πολυγλωσσισμών, ο μαθητής αποκτά τη δεξιότητα της λειτουργικής χρήσης αναπαραστάσεων, εννοιών, κρίσεων, γενικεύσεων, σχημάτων, εικόνων, συμβόλων, επικοινωνιακών μέσων, αφηγήσεων, νοημάτων και σημασιών, που αφορά στην κατανόηση των πάσης φύσεως κειμένων και μνημείων, στην κριτική ανάλυση και τέλος στον μετασχηματισμό της γνώσης, για να οδηγηθεί σε προσωπικές επιλογές και εφαρμογές των γνώσεων και των δεξιοτήτων. δ) Η κριτική θρησκευτικότητα με την έννοια της ολιστικής νοημοσύνης στην εκπαιδευτική διαδικασία στην οποία συμμετέχουν νους και καρδιά και η οποία διαμορφώνει ανθρώπους με «ζωηρή επιθυμία» για δικαιοσύνη και δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτό καλλιεργείται η κριτική προσέγγιση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού. Οι μαθητές/μαθήτριες χρειάζεται να έχουν βασική πληροφόρηση και να ασκήσουν την κριτική σκέψη, ώστε να

μπορούν να αποκωδικοποιούν τα στοιχεία αρχικά της σύγχρονης ιστορίας, αλλά και γενικά της ιστορίας που σχετίζονται με θρησκευτικά ζητήματα, καθώς και να ερμηνεύουν το παρελθόν και το παρόν του κόσμου στον οποίο ζουν. Η κριτική θρησκευτικότητα βασίζεται στον σεβασμό των άλλων και στον πλουραλισμό, χωρίς να παραιτείται κανένας από το ερώτημα για την αλήθεια της πίστης, η οποία είναι πάντοτε έτοιμη να λογοδοτήσει για την ελπίδα που εμπεριέχει (Α' Πέτρ. 3, 15). ε) Η γνωριμία και επικοινωνία με τον «άλλον». Οι μαθητές/μαθήτριες εξοικειώνονται με τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας στην οποία ζουν, συνειδητοποιούν τα θρησκευτικά της στοιχεία, αλλά και την πολλαπλότητα της προσωπικής τους ταυτότητας και την εξελικτική δυναμική της στις συλλογικές και κοινωνικές της εκφράσεις. στ) Η κοινωνικοποίηση όχι ως παθητική υιοθέτηση του κοινωνικού συστήματος, αλλά ως μία διαδικασία εξατομίκευσης (individuation), η οποία αναφέρεται ουσιαστικά, αφενός στη σχέση μεταξύ ανάπτυξης της προσωπικότητας, και, αφετέρου, της κοινωνικής ένταξης. Το σχολείο είναι κοινότητα ολόπλευρης ζωής και γνώσης, κατεξοχήν εστία κοινωνικοποίησης. Το πρόσωπο δρα ενεργητικά στο περιβάλλον. Η θρησκευτική επίδραση αφορά όχι μόνο έναν καθοριστικό όρο του οικο-περιβάλλοντος του προσωπικού υποκειμένου (Εκκλησία, παράδοση, πολιτισμός, θρησκευτικές κοινότητες, τοπικές κοινωνίες, έθνος, προσωπική πίστη, πεπιοθήσεις), αλλά δημιουργεί με αποτελεσματικό τρόπο τις κατάλληλες παιδαγωγικές προϋποθέσεις ανάπτυξης της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας συγχρόνως, λόγω περιεχομένου και σημασίας της θρησκευτικής γνώσης. ζ) Η λειτουργία της τάξης ως κοινότητας μάθησης Η θρησκευτική εκπαίδευση με την παιδαγωγική και διδακτική μέθοδο αλλά και με το θεολογικό περιεχόμενο της έχει πολλές δυνατότητες να εμπλακισώσει ριζικά τη δημιουργία και καλλιέργεια κοινότητας, η οποία και ως έννοια σχετίζεται με την πίστη και την παράδοση του τόπου. 2. Η δομή του νέου Προγράμματος Σπουδών Η ανάπτυξη του νέου ΠΣ στα θρησκευτικά του Λυκείου,

ακολουθεί ιεραρχικά την παρακάτω δομή: 1. Θεματικός προσανατολισμός της τάξης: Γενικός τίτλος. 2. Ειδικοί στόχοι της τάξης: Προσδιορίζουν αδρομερώς τις μαθησιακές επιδιώξεις σε κάθε τάξη. Βασίζονται στους γενικούς σκοπούς και στους παιδαγωγικούς και εκπαιδευτικούς άξονες του Λυκείου, τους οποίους υπηρετούν και εξειδικεύουν. 3. Θεματικές ενότητες της τάξης: Επιλεγμένες θεμελιώδεις θρησκευτικές έννοιες γύρω από τις οποίες συγκροτείται και αναπτύσσεται η μαθησιακή διαδικασία με βάση τους ειδικούς στόχους της τάξης. Κάθε βασική έννοια αποτελεί μια Θεματική Ενότητα (ΘΕ) και περιλαμβάνει πέντε (05) διδακτικά δώρα. Στην Α' και τη Β' τάξη αντιστοιχούν από πέντε (05) βασικές έννοιες με πέντε διδακτικά δώρα καθεμία ($5 \times 5 = 25$), ενώ στη Γ' τάξη αντιστοιχούν τρεις (03) βασικές έννοιες με πέντε (04) διδακτικά δώρα καθεμία ($3 \times 4 = 12$). 4. Διδακτικές Ενότητες της τάξης: Σε κάθε διδακτικό δώρο αναπτύσσεται μία επιμέρους έννοια που παράγεται απαγωγικά από τη βασική έννοια της ΘΕ, με βάση τις παιδαγωγικές έρευνες και γνώσεις για τη μέση εφηβεία, τη σχέση των νέων με τη θρησκεία και το επίπεδο του θρησκευτικού τους γραμματισμού. Τα διδακτικά αποτελέσματα και το περιεχόμενο κάθε διδακτικής ενότητας σχεδιάζονται για να νοηματοδοτήσουν θρησκευτικά την επιμέρους έννοια της διδακτικής ενότητας υπό το πρίσμα όμως της βασικής έννοιας. 5. Στο Πρόγραμμα Σπουδών για κάθε Διδακτική Ενότητα περιλαμβάνονται στις ανάλογες στήλες: • Τα βασικά προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα, που αποσαφηνίζουν όσα οι μαθητές/μαθήτριες θα πρέπει να γνωρίζουν ή να κάνουν (γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις) επαρκώς μετά το τέλος του μαθήματος. • Τα βασικά κριτήρια αξιολόγησης της μαθησιακής διαδικασίας. • Η μέθοδος διδασκαλίας (βιωματική ή διερευνητική) και η αντίστοιχη θεματολογία των δραστηριοτήτων για κάθε στάδιο της. Η μέθοδος διδασκαλίας, οι δραστηριότητες και το εκπαιδευτικό υλικό προσδιορίζονται αναλυτικότερα στον Οδηγό Εκπαιδευτικού.". Ακολουθούν πίνακες στους οποίους περιγράφεται το πρόγραμμα σπουδών (Π.Σ.) για κάθε τάξη. Ειδικότερα, στους πίνακες αυτούς ως

“ειδικοί στόχοι” της Α΄ Τάξεως Λυκείου αναφέρονται οι εξής: “Οι μαθητές/μαθήτριες: 1. Να διερευνήσουν τη θρησκευτικότητα και ειδικότερα τη λατρεία ως συστατικό στοιχείο της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας. 2. Να μελετήσουν την επιρροή του θρησκευτικού γεγονότος στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτισμικής πραγματικότητας των νέων. 3. Να ερευνήσουν τη θρησκευτική διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και της ατομικής και συλλογικής ευθύνης στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου. 4. Να προσεγγίσουν ηθικά διλήμματα και προκλήσεις με θρησκευτικό περιεχόμενο και να τοποθετηθούν προσωπικά σε σχέση με αυτά. 5. Να αντιληφθούν τη θρησκευτική και ιδιαίτερα την ορθόδοξη χριστιανική οπτική για την ύπαρξη του κακού και τις επιπτώσεις του στη ζωή τους. 6. Να καλλιεργήσουν κοινωνικές δεξιότητες στο πλαίσιο της μαθησιακής κοινότητας και να συνειδητοποιήσουν τη σημασία που έχει ο διάλογος, η συνεργασία και η αλληλεγγύη. 7. Να καλλιεργήσουν δεξιότητες και στάσεις επικοινωνίας, σεβασμού και αποδοχής με απώτερο στόχο τη δημιουργία αυθεντικών σχέσεων”, ενώ το πρόγραμμα για την Α΄ Τάξη Λυκείου διαρθρώνεται στις εξής πέντε θεματικές ενότητες (5 δίωρα η καθεμιά): 1. “άνθρωπος/πρόσωπο (με τις εξής διδακτικές ενότητες: αναζήτηση του Θεού, αυτογνωσία, επικοινωνία, ήθος, αγιότητα), 2. θρησκευτικότητα (με τις εξής διδακτικές ενότητες: πίστη, λατρεία, προσευχή, γιορτή, σωτηρία), 3. κοινότητα (με τις εξής διδακτικές ενότητες: εκκλησία, ευχαριστία, ενότητα, ταυτότητα, όρια/νόμος), 4. αξίες (με τις εξής διδακτικές ενότητες: ελευθερία, αγάπη, δικαιώματα, ισότητα, ευθύνη), 5. (με τις εξής διδακτικές ενότητες: αμαρτία, θάνατος, αδικία, φανατισμός, υποδούλωση/εξάρτηση”) Ως “ειδικοί στόχοι” της Β΄ Τάξεως Λυκείου αναφέρονται οι εξής: “Οι μαθητές/μαθήτριες: 1. Να ανακαλύψουν απαντήσεις του χριστιανισμού σε κρίσιμα ερωτήματα που αφορούν στη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, τον κόσμο και τον συνάνθρωπο. 2. Να διερευνήσουν αντιλήψεις και στάσεις, οι οποίες έχουν αφετηρία θρησκευτικές πεποιθήσεις για τον Θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο, στο

περιβάλλον τους και στον εαυτό τους. 3. Να προσεγγίσουν κριτικά τον ρόλο των θρησκειών στη διαμόρφωση πεποιθήσεων, ιδεολογιών, αξιών και στερεοτύπων σε ομάδες και πρόσωπα. 4. Να εξετάσουν τα χριστιανικά κριτήρια σε ηθικά ζητήματα που αφορούν στη ζωή και στη συνύπαρξη. 5. Να διαπιστώσουν την ανάγκη για συνύπαρξη, αλληλογνωριμία, καταλλαγή και συνεργασία μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικές ή χωρίς θρησκευτικές πεποιθήσεις. 6. Να αναπτύξουν επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητες στο πλαίσιο της μαθησιακής κοινότητας σε επίπεδο θρησκευτικό, υπαρξιακό, αξιακό και ηθικό.), ενώ το πρόγραμμα για τη Β' Τάξη Λυκείου διαρθρώνεται στις εξής πέντε θεματικές ενότητες (5 δίωρα η καθεμία): "1. Θεός (με τις εξής διδακτικές ενότητες: αποκάλυψη, δημιουργία, βίωμα, λύτρωση, αθεΐα) 2. Θρησκεία (με τις εξής διδακτικές ενότητες: ιερότητα, ανταμοιβή, παράδοση, μύηση, ιεροσύνη/ιερατείο) 3. Κοινωνία (με τις εξής διδακτικές ενότητες: πολίτης, στερεότυπα, πολυπολιτισμικότητα, διάλογος, εκκοσμίκευση) 4. Πολιτισμός (με τις εξής διδακτικές ενότητες: γλώσσα, μύθος, έκφραση, ιστορία, οικουμενικότητα) 5. Ηθική (με τις εξής διδακτικές ενότητες: βιοηθική, έρωτας, ζωή, συγχώρηση, εταιρότητα". Τέλος, ως "ειδικούς στόχους της Γ' Τάξεως Λυκείου" αναφέρει η προσβαλλόμενη απόφαση τους εξής: "Οι μαθητές/μαθήτριες: 1. Να ανιχνεύσουν θρησκευτικές και ηθικές παραμέτρους σύγχρονων κοινωνικών, επιστημονικών και ηθικών ζητημάτων. 2. Να ανακαλύψουν τη θέση και τον ρόλο του χριστιανισμού και των θρησκειών απέναντι σε προβλήματα και προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας σε παγκόσμια και τοπική διάσταση. 3. Να διερευνήσουν τη σύνδεση του χριστιανικού οράματος για τη μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου με τη σύγχρονη διάνοηση και τον πολιτισμό. 4. Να προσεγγίσουν κριτικά τις συλλογικές απόψεις και να εκφράσουν τις προσωπικές θέσεις με επιχειρήματα.)", ενώ το πρόγραμμα για τη Γ' Τάξη Λυκείου διαρθρώνεται στις εξής τρεις θεματικές ενότητες: "1. Διλήμματα (με τις εξής διδακτικές ενότητες: επιστήμη, τεχνολογία, γενετική, οικολογία) 2. Προκλήσεις (με τις εξής διδακτικές ενότητες:

πλούτος, εργασία, συμβίωση, επανάσταση) 3. Όραμα (με τις εξής διδακτικές ενότητες: ειρήνη, δικαιοσύνη, ευτυχία, μεταμόρφωση)". Όπως αναφέρεται στην προσβαλλόμενη απόφαση, η μέθοδος διδασκαλίας, οι δραστηριότητες και το εκπαιδευτικό υλικό προσδιορίζονται αναλυτικότερα στον Οδηγό Εκπαιδευτικού. Στον εν λόγω Οδηγό γίνεται επίσης μια κριτική περιγραφή των προηγούμενων Π.Σ. για τα Θρησκευτικά στο Λύκειο και εκτίθενται η φιλοσοφία και οι βασικές αρχές του Π.Σ. Ειδικότερα, στον Οδηγό Εκπαιδευτικού επικρίνεται η επίδραση στα εγχειρίδια της περιόδου 1977 – 1981, (τα οποία φέρονται να "διαπνέονται από ένα πνεύμα κατηχητισμού και ενδοστρέφειας"), "μιας συντηρητικής θεολογίας" και η "δυσκολία απεγκλωβισμού από στερεότυπα και τρόπους σκέψης" (σελ. 11), επισημαίνεται δε η ανάγκη αλλαγής σε σχέση με τα ισχύοντα αναλυτικά προγράμματα για τα Θρησκευτικά στο Λύκειο (σελ. 13) και η "ανάγκη για ένα νέο σχεδιασμό του μαθήματος, με βάση τα σύγχρονα πρότυπα αλλά και συνθήκες της κοινωνίας του 21ου αιώνα, ο οποίος να ξεπερνά τη μέχρι τώρα πρόσδεση του μαθήματος στη τυπική διαίρεση της ακαδημαϊκής θεολογίας σε επιμέρους κλάδους" (σελ. 14). Περαιτέρω, αναφέρεται, ότι "το νέο Π.Σ. στα Θρησκευτικά Λυκείου συγκροτεί μια νέα παιδαγωγική πρόταση...., δίνει προτεραιότητα, ώστε κάθε μαθητής ή μαθήτρια, ανεξάρτητα από τη θρησκευτική του/της δέσμευση να μαθαίνει τη θρησκευτική γλώσσα και τη γραμματική της...., δίνει έμφαση στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση.... και παράλληλα είναι εμπλουτισμένο με αναφορές σε άλλες χριστιανικές παραδόσεις και θρησκευόμενα" (σελ. 16) αναφέρεται επίσης ότι "το νέο Π.Σ. στα Θρησκευτικά Λυκείου έχει, στη φιλοσοφία του, πραγματιστική βάση με κάποιες επιρροές από τον υπαρξισμό που αφορούν κυρίως στη φύση της γνώσης, στο ρόλο του/της εκπαιδευτικού και στην έμφαση στη μάθηση.... αξιοποιεί σύγχρονες προσεγγίσεις του εποικοδομητισμού, σύμφωνα δε με τις αρχές του υπαρξισμού ο/η εκπαιδευτικός στοχεύει στο να βοηθήσει τον μαθητή/μαθήτρια να καλλιεργήσει προσωπική επιλογή και

να αναπτύξει ταυτότητα.... να γίνει αυθεντικό και υπεύθυνο άτομο....." (σελ. 17). Τέλος, στον Οδηγό του Εκπαιδευτικού αναφέρεται ότι "το νέο Π.Σ. στα Θρησκευτικά Λυκείου... απευθύνεται όχι στους ορθόδοξους μαθητές/στις ορθόδοξες μαθήτριες αλλά σε όλους/όλες, ανεξάρτητα από εθνική καταγωγή ή θρησκευτική και ομολογιακή ταυτότητα" (σελ. 22). Όπως, όμως, προκύπτει από την ίδια προσβαλλομένη απόφαση (άρθρο μόνο παρ. 1: "... οι σκοποί της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι α) η ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας... είτε κάποιος ακολουθεί μια θρησκεία είτε όχι....") και, όπως ρητώς αναφέρεται στον Οδηγό του Εκπαιδευτικού (σελ. 22) που τη συνοδεύει το νέο Π.Σ. απευθύνεται όχι μόνο στους ορθόδοξους μαθητές αλλά σε όλους "ανεξάρτητα από... θρησκευτική ή ομολογιακή ταυτότητα". Εξάλλου, στην προσβαλλομένη απόφαση αναφέρεται μεν ότι "για τον σχεδιασμό του επίμαχου προγράμματος ελήφθη υπ' όψιν η γενική και ειδική σκοποθεσία της εκπαίδευσης σύμφωνα με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο, το οποίο απορρέει από το Σύνταγμα της Ελλάδος και τους βασικούς νόμους για την εκπαίδευση και ειδικότερα το Λύκειο", από το περιεχόμενο, όμως, της αποφάσεως αυτής, τις προπαρασκευαστικές της εργασίες, (έκθεση πεπραγμένων και πόρισμα, από 15/6/2016, της συσταθείσης προς τούτο ειδικής επιτροπής του ΙΕΠ) και από τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού που την συνοδεύει, προκύπτει ότι κατά την κατάρτιση του επίμαχου Π.Σ. ουδόλως ελήφθησαν υπ' όψιν οι σχετικές με το αντικείμενο νομικές δεσμεύσεις που απορρέουν από νομοθετικές και υπερνομοθετικές, ιδίως συνταγματικές, ρυθμίσεις, αλλά, αποκλειστικώς οι, κατά τους συντάκτες του προγράμματος, σύγχρονες θεολογικές, παιδαγωγικές, φιλοσοφικές, ψυχολογικές και κοινωνιολογικές απόψεις. Συναφώς παρατηρείται ότι μεταξύ των επτά σκοπών της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο Λύκειο οι οποίοι περιγράφονται στην παρ. 1 του άρθρου μόνου της προσβαλλομένης, δεν περιλαμβάνεται ο προεκτεθείς, κατά το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, αποκλειστικός σκοπός της θρησκευτικής

εκπαιδεύσεως, η ανάπτυξη, δηλαδή, η εμπέδωση και η ενίσχυση, της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των ορθοδόξων χριστιανών μαθητών, στο σκοπό δε αυτό δεν γίνεται καμιά αναφορά στα κεφάλαια του Οδηγού του Εκπαιδευτικού τα οποία περιγράφουν τη φιλοσοφία και τις βασικές αρχές (σελίδες 16 – 18) και τα κριτήρια (σελίδες 20 – 36) για τη σύνταξη του νέου Π.Σ. Περαιτέρω, ως προς το περιεχόμενο του επίμαχου Π.Σ., από το σύνολο της ύλης του ΜτΘ, όπως αυτή περιγράφεται στα προγράμματα σπουδών κάθε τάξης, προκύπτει ότι το αντικείμενο του μαθήματος αυτού στο Λύκειο δέν συνίσταται στη διδασκαλία, κατά τρόπο πλήρη και σαφή (με οριοθέτησή της έναντι άλλων θρησκευτικών διδασκαλιών) των δογμάτων, των ηθικών αξιών, των παραδόσεων και του πνεύματος εν γένει της Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, όπως επιβάλλεται από το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ώστε να αναπτύσσεται περαιτέρω, σε σχέση με την αντίστοιχη διδασκαλία στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο, η ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση των μαθητών που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, με τη μετάδοση σε αυτούς του φρονήματος, του ήθους και της πνευματικότητας της Ορθοδοξίας. Πιο συγκεκριμένα, σε καμμία διδακτική ενότητα των τριών Τάξεων του Λυκείου, η διδακτέα ύλη δεν αναφέρεται αποκλειστικώς στη διδασκαλία της Ορθοδοξίας και μάλιστα κατά τρόπο σαφή και διακριτό σε σχέση με άλλες θρησκευτικές διδασκαλίες ώστε να μη προκαλείται σύγχυση σε σχέση με αυτές. Ειδικότερα, στη Γ΄ Τάξη του Λυκείου -στην οποία το μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται μόνο επί 25 ώρες διδασκαλίας- ρητή αναφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία, όχι αποκλειστικώς αλλά εκ παραλλήλου προς άλλες χριστιανικές ομολογίες και άλλες θρησκείες, γίνεται μόνο σε 3 από τις 12 διδακτικές ενότητες [2.1 (πλούτος), 2.3 (συμβίωση) και 3.1 (ειρήνη)]. Στις λοιπές τάξεις αναφορά στην Ορθοδοξία γίνεται μόνο -εκ παραλλήλου και ισοτίμως προς άλλες χριστιανικές ομολογίες και άλλες θρησκείες- σε 6 από τις 25 διδακτικές ενότητες της Α΄ Τάξης του Λυκείου [1.3 (επικοινωνία), 2.2 (λατρεία), 2.4

(γιορτή), 2.5 (σωτηρία), 3.4 (ταυτότητα) και 5.2 (θάνατος)] και σε 4 από τις 25 διδακτικές ενότητες της Β΄ Τάξης του Λυκείου [2.5 (ιεροσύνη – ιερατείο), 4.1 (γλώσσα), 4.2 (μύθος) και 5.2 (έρωτας)]. Πρόκειται για ένα Π.Σ., του οποίου η αναφορά στην Ορθοδοξία είναι, εν όψει των ανωτέρω, ανεπαρκής όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, καθώς με το πρόγραμμα αυτό δεν οριοθετείται, ως προς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες, τις παραδόσεις και το εν γένει πνεύμα της, η διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, με επισήμανση των χαρακτηριστικών της στοιχείων που τη διακρίνουν από άλλες χριστιανικές ομολογίες και άλλες θρησκείες. Άλλωστε, στο επίμαχο Π.Σ. δεν οριοθετούνται μεταξύ τους ούτε οι διδασκαλίες των άλλων χριστιανικών ομολογιών και των άλλων θρησκειών με επισήμανση των μεταξύ τους διαφορών, αντιθέσεων και συγκρούσεων (επί θεμάτων θεολογικών αλλά και σε επίπεδο ηθικών αντιλήψεων και τρόπου ζωής)· τούτο δε, στο πλαίσιο συγκεκριμένης παιδαγωγικής αντιλήψεως και προς επιδίωξη ευρύτερων κοινωνικών σκοπών (αποδοχή της εταιρότητας, υπέρβαση των στερεοτύπων, αποφυγή του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας). Με την ως άνω, όμως, ποιοτική και ποσοτική ανεπάρκεια ως προς τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας -ενώ παρέχεται ελλιπής πληροφόρηση και ως προς τις διδασκαλίες των άλλων, πέραν της Ορθοδοξίας, χριστιανικών ομολογιών και θρησκειών- προκαλείται σύγχυση στη θρησκευτική συνείδηση των ορθοδόξων χριστιανών μαθητών, στους οποίους αποκλειστικώς, όπως έχει εκτεθεί, μπορεί να απευθύνεται κατά τα άρθρα 16 παρ. 2 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος το μάθημα των Θρησκευτικών, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται, κατά την πρώτη από τις συνταγματικές αυτές διατάξεις, η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής συνειδήσεως. Εξάλλου, με την προσβαλλομένη απόφαση, όπως προκύπτει από το σώμα της (παρ. 1 στοιχείο δ΄ του άρθρου μόνου αυτής) και από τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού, στον οποίο αυτή παραπέμπει, προωθείται η αντίληψη ότι η θρησκευτική πίστη μπορεί και πρέπει να είναι "κριτική" (βλ.

π.χ. στη σελίδα 31 του εν λόγω Οδηγού: "η πίστη είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο του ΜτΘ", στη σελίδα 69: "κριτικός αναστοχασμός" για τη πίστη στον Τριαδικό Θεό και στη σελίδα 124 αυτού: "αναστοχασμός" της αφήγησης της Γενέσεως για τη πτώση των πρωτοπλάστων) το στοιχείο δε αυτό κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία διαμορφώνουν, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού τους βίου, οι μαθητές στο πλαίσιο της οικογενείας τους, και είναι ικανό, δεδομένου ότι οι έφηβοι μαθητές δεν διαθέτουν ακόμη την ωριμότητα και την κριτική αντίληψη των ενηλίκων, να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους. Πέραν δε τούτων, με το Π.Σ. του ΜτΘ για το Λύκειο που εισάγει η προσβαλλομένη απόφαση δεν επιχειρείται ούτε καν η "θρησκευολογικού" τύπου μετάδοση γνώσεων και πληροφοριών για τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ορθοδοξίας ή άλλων χριστιανικών ομολογιών ή άλλων θρησκειών, αλλά η επεξεργασία εννοιών (όπως η επικοινωνία, η ταυτότητα, η ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η πολυπολιτισμικότητα, ο διάλογος, η έκφραση η εταιρότητα, η οικολογία), εννοιών οι οποίες ανάγονται σε διάφορες επιστήμες ή διδακτικά αντικείμενα (όπως η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η νομική και πολιτική επιστήμη, η φιλοσοφία, οι τέχνες) και οι οποίες (έννοιες) εξετάζονται απλώς και από θρησκευτική -όχι αποκλειστικώς ορθόδοξη χριστιανική- οπτική γωνία. Τέλος, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού που συνοδεύει την προσβαλλομένη απόφαση στις μεθόδους διδασκαλίας του ΜτΘ περιλαμβάνονται ως "ενδεικτικές δραστηριότητες" ή ως "προτεινόμενο εκπαιδευτικό υλικό", εκτός άλλων (π.χ. κινηματογραφικές ταινίες, βίντεο, λογοτεχνικά κείμενα, ζωγραφικοί πίνακες), και τραγούδια ξένα (σελίδες 95, 222 κ.ά.) και ελληνικά τα οποία, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο ή από τους τίτλους τους [π.χ. τραγούδια "με θέμα τον έρωτα και τη φιλία" (σελίδα 60), "ο Μεγάλος Ερωτικός" (σελίδα 60), "ο Μπαγάσας" (σελίδα 59, 60), "Έλσα σε Φοβάμαι" (σελίδα 137), "Ανόητες Αγάπες" (σελίδα 222)] παρίστανται όλως

απρόσφορα για τη μετάδοση στους μαθητές της έννοιας του ιερού εν γένει και, ιδίως, του βιώματος της ιερότητας όπως αυτό έχει αποτυπωθεί στη λειτουργική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και στη παράδοση της Ορθοδοξίας. Από το σύνολο των προεκτεθέντων, κυρίως δε από το προπαρατεθέν περιεχόμενο των δυο παραγράφων του άρθρου μόνου της προσβαλλομένης καθίσταται σαφές ότι με το Π.Σ. που εισάγεται με την εν λόγω υπουργική απόφαση καθοδηγούνται οι μαθητές προς ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης και ζωής αποσυνδεδεμένο από τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και προς ένα σύστημα αξιών που νοθεύει τη διδασκαλία αυτή.

15. Επειδή, από όλα τα ανωτέρω συνάγεται ότι η προσβαλλόμενη απόφαση έρχεται σε αντίθεση α) προς την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος (η οποία αποτελεί το βασικό νομικό θεμέλιο για τη ρύθμιση του επίμαχου ζητήματος), διότι, με το επίμαχο πρόγραμμα σπουδών που εισάγει για το Λύκειο, φαλκιδεύεται ο σκοπός τον οποίο επιβάλλεται να διασφαλίζει κατά την εν λόγω συνταγματική διάταξη η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, η ανάπτυξη δηλαδή της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, β) προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, διότι -ενώ, κατά τα προεκτεθέντα, η προσβαλλόμενη απόφαση θα έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές και να κατατείνει στην εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεώς τους- με τη σύγχυση που προκαλείται, όπως έχει εκτεθεί, από το προπεριγραφέν πρόγραμμα σπουδών και με τον επιδιωκόμενο δι' αυτού "αναστοχασμό" των εφήβων μαθητών, η εν λόγω απόφαση κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού βίου διαμορφώνουν οι μαθητές αυτοί στο πλαίσιο του οικογενειακού τους

περιβάλλοντος, είναι δε ικανή η εισαγόμενη με την προσβαλλόμενη απόφαση διδασκαλία ως επέμβαση στον ευαίσθητο ψυχικό κόσμο των μαθητών αυτών που δεν διαθέτουν ακόμη την ωριμότητα και την κριτική αντίληψη των ενηλίκων, να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους, γ) προς την διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, διότι προσβάλλει το ευθέως καθιερούμενο από την διάταξη αυτή δικαίωμα των ανηκόντων στην επικρατούσα θρησκεία ορθόδοξων χριστιανών γονέων να διασφαλίσουν τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις και δ) προς την συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Σ) και προς το άρθρο 14 (σε συνδυασμό με το άρθρο 9) της ΕΣΔΑ, διότι στερεί από τους μαθητές του ορθοδόξου χριστιανικού δόγματος το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ενώ η νομοθεσία, όπως έχει εκτεθεί, προβλέπει για μαθητές ρωμαιοκαθολικούς, εβραίους και μουσουλμάνους τη δυνατότητα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα της πίστεώς τους (όχι δε και τα δόγματα άλλων θρησκειών), μάλιστα δε από δασκάλους προτεινόμενους από την οικεία θρησκευτική κοινότητα. Κατά δε την ειδικότερη και συγκλίνουσα ως προς το αποτέλεσμα γνώμη του Αντιπροέδρου Ι. Γράβαρη και των Συμβούλων Μ. Γκορτζολίδου και Μ. Σωτηροπούλου, οι ρυθμίσεις της προσβαλλόμενης κανονιστικής απόφασης είναι ανίσχυρες, διότι από το περιεχόμενό τους, όπως έχει περιγραφεί, προκύπτει ότι η σχετική διδακτέα ύλη, απευθυνόμενη σε όλους εν γένει τους μαθητές, είναι τέτοια κατά το είδος και την έκτασή της, ώστε να κυριαρχεί η παροχή και επεξεργασία πληροφοριών και γνώσεων αναφορικά με το περιεχόμενο της θρησκείας εν γένει, των επί μέρους εκφάνσεών του στα διάφορα θρησκευτά και των σχετικών συγκριτικών και γενικότερων προβληματισμών, σε τρόπο που να παραβιάζεται η, σύμφωνα με την γνώμη αυτή, συνταγματική υποχρέωση της διαμόρφωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης των

Ελλήνων έτσι, ώστε να αποβλέπει προεχόντως στην μετάδοση του βιώματος του ιερού, αντλούμενου, κατά πρόσφορο τρόπο, από την χριστιανική ορθοδοξία. Αντιθέτως, κατά την μειοψηφήσασα γνώμη, την οποία υποστηρίζουν οι Σύμβουλοι Ι. Μαντζουράνης, Σ. Χρυσικοπούλου, Θ. Αραβάνης, Μ. Πικραμένος και Α.Μ. Παπαδημητρίου, η προσβαλλόμενη πράξη, η οποία εκδόθηκε κατόπιν γνωμοδοτήσεως των αρμόδιων επιστημονικών οργάνων και φορέων της εκπαιδευτικής κοινότητας, και αφού ακούσθηκαν οι απόψεις της Εκκλησίας, υπηρετεί τους σκοπούς της παροχής από το Κράτος θρησκευτικής εκπαίδευσης πολυφωνικής και αξιολογικά ουδέτερης, παρουσιάζει επαρκώς τη διδασκαλία της Ορθοδοξίας, όπως προβλέπει το Σύνταγμα και οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων που παρατέθηκαν σε προηγούμενη σκέψη, κινείται δε εντός των ορίων των εξουσιοδοτικών διατάξεων, που είναι ερμηνευτέες σύμφωνα με τις ανωτέρω αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεις. Επομένως οι αντίθετοι λόγοι ακυρώσεως, οι οποίοι ερείδονται σε εσφαλμένη ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων, πρέπει να απορριφθούν ως αβάσιμοι, ενώ η περαιτέρω αμφισβήτηση της ουσιαστικής κρίσεως και των παιδαγωγικών επιλογών της Διοικήσεως είναι απαράδεκτη και εκφεύγει του δικαστικού ελέγχου, ο οποίος εν προκειμένω είναι οριακός.

16. Επειδή, με τα δεδομένα αυτά και σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, η κρινόμενη αίτηση πρέπει να γίνει, στο σύνολό της, δεκτή και να ακυρωθεί η προσβαλλομένη απόφαση, κατά τα βασίμως προβαλλόμενα.

Δ ι ά τ α ύ τ α

Απορρίπτει την κρινόμενη αίτηση καθ' ό μέρος ασκείται από τον πέμπτο των αιτούντων, κατά τα εις το αιτιολογικό.

Δέχεται την κρινόμενη αίτηση ως προς τους λοιπούς αιτούντες.

Ακυρώνει την υπ' αρ. 143579/Δ2/7.9.2016 απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, με τίτλο: «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος Θρησκευτικά Γενικού Λυκείου» (Β'

καρτέρι 9444
9315/2018
φ

Αριθμός 926/2018

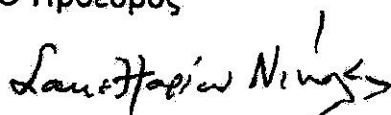
-40-

2906/13.9.2016).

Διατάσσει την επιστροφή του κατατεθέντος παραβόλου και
Επιβάλλει συμμέτρως στο Δημόσιο την δικαστική δαπάνη των
αιτούντων που ανέρχεται στο ποσό των εννιακοσίων είκοσι (920) ευρώ.

Η διάσκεψη έγινε στην Αθήνα στις 6 Ιουνίου 2017

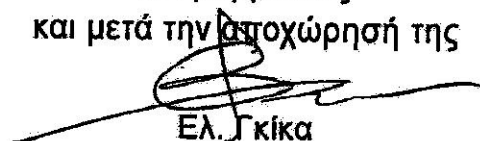
Ο Πρόεδρος

Νικ. Σακελλαρίου

Η Γραμματέας

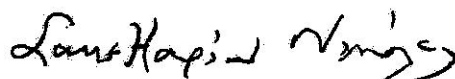
και μετά την αποχώρησή της

Ελ. Γκίκα

και η απόφαση δημοσιεύθηκε σε δημόσια συνεδρίαση της 25ης
Απριλίου 2018.

Ο Πρόεδρος

Νικ. Σακελλαρίου

Η Γραμματέας

Ελ. Γκίκα